

HULEFÂ-İ RÂŞİDİN DÖNEMİ EĞİTİM VE ÖĞRETİM FAALİYETLERİNE GENEL BİR BAKIŞ (I) (Eğitim-Öğretimi Yapılan İlim Dalları ve İlim Merkezleri)

*Dr. M. Bahaüddin VAROL**

İslâm Tarihi, incelediği alan itibariyle çok geniş muhtevâya sahip bir ilim dalıdır. Bu muhtevâ içerisinde farklı dönemlerdeki çeşitli konular araştırılarak insanların bilgisine sunulmuştur. Bu araştırma ve tespitlere rağmen, İslâm Tarihi içerisinde araştırılması ve incelenmesi gereken daha bir çok konunun varlığı da muhakkaktır. Bu itibarla, klasik İslâm Tarihi kaynaklarında ve İslâm Eğitim Tarihi kaynaklarında üzerinde yeterince durulmayan, ancak dönem ve konu itibariyle önemli bir yere sahip olan "Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Eğitim ve Öğretim" konusunun daha detaylı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir.

Hz.Peygamber'den sonra, Hz.Ebûbekir'in hilafetiyle başlayan ve yaklaşık otuz yıl süren bu dönem içerisinde diğer kurum ve sosyal olayların detaylı bir şekilde incelenmesine rağmen "eğitim ve öğretim" konusu üzerinde yeterince durulmamış olması dikkati çeken bir husustur. Bunun birinci nedeni ise, klasik İslâm Tarihi kaynaklarında bu konuya dair rivâyetlerin çok az olmasıdır. Konu ile ilgili rivâyetlerin azlığından hareketle, "bu dönemde eğitim ve öğretim ihmal edilmiştir" gibi bir sonuca varmak doğru değildir. İşte biz bu düşünceden hareketle, az da olsa konu ile ilgili doğrudan veya dolaylı bilgi veren birtakım rivâyetler ile bu rivâyetlerin satıraralarından çıkarabileceğimiz birtakım sonuçlarla, o dönemde ortaya konulan eğitim ve öğretim faaliyetlerinin çerçevesini ve boyutunu belirlemeye çalışacağız.

Hulefâ-i Râşidîn dönemi, Hz.Peygamber dönemine göre siyâsî ve idârî bir takım farklılıklarının yanında, eğitim ve öğretim faaliyetleri yönüyle önceki dönemin bir uzantısı durumundadır. Yani, Hz.Peygamber döneminde ortaya konulan eğitim ve öğretim faaliyetleri genel anlamda bu dönemde de devam etmiştir. Eğitim ve öğretim faaliyetlerinin risaletle başlayan İslâmî oluşum çerçevesindeki gelişim ve boyutunu ortaya koyması açısından câhiliye

* Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi.

döneminden başlamak üzere eğitim ve öğretim süreci hakkında kısaca bilgi vermemiz yerinde olacaktır.

Bilindiği gibi toplumsal hayat bütün değer ve müesseseleriyle çevreye bağlıdır. Câhiliye döneminde Araplar'ın yaşadığı çevre ise, çöldür. Bu nedenle çöl hayatı neyi bilmek gerektiriyorsa câhiliye toplumunun bilgisi de o çerçevede olmuştur. Toplumda en çok bilinen şeyler, yıldızlara bakıp yön ve yol bulmak, insanların dış görünüşünden onların huy ve davranışlarını anlamak, iz takip etmek gibi konulardır. Ayrıca aralarında hava şartlarının rüzgar veya yağmura dönüşebileceğini kestirebilenler vardır. Kabile asabiyetine çok önem verdikleri için, toplumda yaşayan herkes kabilesinin nesebini bilir. Kabileler arasında sık sık meydana gelen savaşlar sebebiyle silah, at, deve gibi savaş vâsıtaları hakkında da bilgileri vardır. ⁽¹⁾

Câhiliye toplumunda okuma yazmayı bilenler genellikle yerleşik Araplardır. ⁽²⁾ Bunlar arasında da Yahudi ve Hıristiyan olanlar çoğunluğu oluşturuyordu. ⁽³⁾ Mekke bölgesinde Araplar'dan yazı yazmayı bilen sadece 17 kişinin olduğu söylenmektedir. ⁽⁴⁾ Bazı Yahudilerin Medine'de Arapça yazmayı öğretmeleri neticesinde o bölgede bazı çocukların okuma yazmayı öğrendiklerine dair rivayetler vardır. ⁽⁵⁾ Nübüvvetten önceki dönemde okuma yazma bilenlerin sayısının 17 civarında olduğunu bildiren Belâzürî'nin rivâyetini ihtiyatla karşılayan Muhammed Hamidullah, bazı kadınların bile okuma yazma bildiğini ileri sürerek çeşitli örneklerle okuma yazma bilenlerin sayısının daha çok olabileceğini ileri sürmektedir. ⁽⁶⁾

Diğer taraftan Mekke'de tabii ilimler ile edebî alanda bir takım faaliyetlerden de bahsetmek mümkündür. Varaka b. Nevfel'in İncil'i arapçaya terceme etmesi ve Hâris b. Kelede'nin hekimlik yapması buna örnek olarak zikredilebilir. Mekkeliler, kendilerine akşamları bir takım hikaye ve efsaneler anlatan hikayecilere de sahiplerdi. Bu kimselerle oturlan meclislerde, özellikle Kâbe karşısındaki Dâru'n-Nedve'de toplanılarak eğlenceler tertiplenirdi. Dâru'n-Nedve'nin siyâsî bir toplantı ve idârî bir takım kararlar alınan yer olması özelliği yanında, edebî toplantılara da sahne olduğunu görmekteyiz. ⁽⁷⁾

(1) Şevki Dayf. Asru'l-Cahiliyye, Kahire, Trz., s.17.

(2) İbn Haldun. Mukaddime, Beyrut, 1981, s.418-419.

(3) H.Raşit Öymen. Mehmet Dağ, İslâm Eğitim Tarihi, Ank, 1974, s.15.

(4) Belâzürî, Fütühu'l-Büldân, Beyrut 1957, s.659

(5) Belâzürî, Fütüh, s.660-661.

(6) Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi, Çev:M.S.Mutlu-Sâlih Tuğ, İst., 1969, II/70.

(7) M.Hamidullah, İslâm Peygamberi, II / 71.

Kısaca söylemek gerekirse, bu devirde, Arap toplumunda görülen bilgilerin üretildiği ne bir okul ve ne de bir sistemin varlığından sözedilebilir. Ayrıca bu bilgileri ihtivâ eden basit ölçüler dahilinde bile olsa yazılı metinleri ya da kitapları olduğu konusunda herhangi bir rivayet nakledilmiş değildir. Toplumu oluşturan fertlerin bütün bildikleri hafızaya dayanan ve nesilden nesile aynı yolla aktarılmış olan çeşitli bilgilerdir.

Câhiliye döneminde Araplar bizzat Hz.Peygamber'in ifâdesiyle "okuma yazma bilmeyen ümmî bir toplumdur"⁽⁸⁾. Hz.Peygamber, eğitim ve öğretimden, bilim ve kültürden uzak yaşayan câhiliye Arap toplumuna Allah tarafından, onları doğru yola sevk etmek ve insanlığı cehaletin karanlığından kurtarmak gâyesiyle gönderilmişti. Kur'ânî ifâdeyle: "Nitekim biz size âyetlerimizi okuyacak, sizi kötülükten arıtacak, size kitabı ve hikmeti öğretecek, bilmediklerinizi bildirecek bir peygamber gönderdik"⁽⁹⁾ buyrulmaktadır. Bizzat Hz.Peygamber: "Ben ancak bir muallim olarak gönderildim"⁽¹⁰⁾ buyurarak kendisinin bir muallim ve bir mürebbî olarak gönderildiğini ifâde etmektedir.

Bu amaç çerçevesinde, İslâm'ın, siyâsî ve idârî mekanizmayı da içerisine alan yeni bir model olarak topluma ulaştırılması gerekmektedir ve bu da eğitim ve öğretimle mümkün olacaktı. Bu nedenle, İslâm'ın temel iki kaynağı olan Kur'ân ile Hz.Peygamber'in sünnetinde ilim, öğrenme ve eğitim konusunda bir çok örnek bulmamız mümkündür. Zira insan muhatap alınarak ortaya konulacak çalışma direkt olarak eğitim ve öğretimle ilgili bir olaydır.⁽¹¹⁾ Hz.Peygamber'i yönlendiren vahiy, Mekke döneminde eğitim ve öğretim konusuna ağırlık vermiştir. Öyle ki, ilmin araştırılması veya diğer vesilelerle ilimden bahseden âyetlerin hemen hemen tümü Mekke döneminde nazil olmuştur.

Bu dönem eğitim öğretim faaliyetlerinin karakteristik özelliği, nazil olan Kur'ân âyetlerinin ezberlenmesi, yazılması, saklanması ve gereğince amel edilmesi, niteliği ise, tevhid (Allah'ın birliği) esasının zihinlere ve kalplere yerleştirilmesi idi.⁽¹²⁾ Mekke döneminde, eğitim ve öğretimin merkezi durumunda

(8) Müslim, Sıyâm 2; Ayrıca o dönemdeki Arap toplumunun ümmîliği konusu Kur'an ayetlerinde de ifadesini bulmaktadır. Bkz: Cuma 62:2.

(9) Bakara 2:151.

(10) İbn Mâce, Mukaddime 17.

(11) Bu konudaki örnek ayetler için bkz: Zümer 39:9; Bakara 2:269; Fâtır 35:28; Tevbe 9:122; Ayrıca geniş bilgi için bkz: Yusuf el-Kardâvî, Hz.Peygamber ve İlim, Çev: Dilaver Selvi, İst. 1991, s.49.

(12) Hüseyin Algül, İslâm Tarihi, İst. 1991, II / 180.

olan "Dâru'l-Erkâm" da yetişen Mus'ab b. Umeyr, I. Akabe Biati'ndan sonra, Hz.Peygamber tarafından Medîne'ye gönderilmiş, orada sürdürdüğü eğitim ve öğretim faaliyetiyle çok önemli bir görevi ifâ etmiştir.⁽¹³⁾ Öyle ki, orada devam eden faaliyet neticede, II. Akabe Biati'nı, devamında da İslâm'ın yayılmasının temel adımı ve bir dönüm noktası olan hicreti ortaya çıkarmıştır.⁽¹⁴⁾ Mekke döneminde ayrıca bir ibâdet ve ahlak öğretiminden de bahsetmek gerekir ki, o dönem müslümanlarının Hz.Peygamber'in yolunda gösterdikleri gayret, güçlüklerle tahammül ve sabır ile beraber, kendi aralarında oluşturdukları uyumlu çalışma, hep bu ahlakî eğitimin başarıyla gerçekleştirildiğinin bir ifâdesi olmaktadır.

Hız.Peygamber'in hicreti, her bakımdan olduğu gibi eğitim ve öğretim açısından da bir dönüm noktası olmuştur. Bu açıdan Medîne dönemi içerisinde ilk olarak üzerinde durulması gereken konu "Mescid" ve "Suffa mektebi" dir. Çünkü eğitim ve öğretimin yönlendirildiği ve idare edildiği yerler olarak İslâm tarihinde çok önemli bir yere sahip olan bu iki kurum bu dönemde ortaya çıkmışlardır. Mekke dönemindeki Dâru'l-Erkâm, Medîne döneminde artık yerini bütün görev ve işleviyle mescide bırakmış oluyordu. Mescid-i Nebî bir ibâdet mahalli olmasının yanısıra Hz.Peygamber tarafından siyâsî, idârî ve dînî bir merkez olarak kullanılmıştır. Çeşitli fikir alış verişleri orada yapılmış, önemli haberler orada müslümanlara ulaştırılmış, problemlerin çözümleri orada aranmış, dışarıdan gelen elçiler orada kabul edilmiş ve müslümanların günde en az beş defa bir araya gelip görüşme ve kaynaşmasına vesile olmuştur.⁽¹⁵⁾

Diğer taraftan temellerini bizzat Hz.Peygamber'in attığı ve İslâm'ın ilk üniversitesi olarak kabul edebileceğimiz Suffa mektebi yeni oluşum içerisinde bulunan İslâm toplumunda çok önemli bir fonksiyona sahip olmuştur. Zira burada bizzat Hz.Peygamber'in eğitim ve öğretimi altında yetişen insanlar, ileride genişleyen ve sayıca artan İslâm toplumunun birer muallimi ve mürşidi olarak vazife görmüşlerdir.⁽¹⁶⁾

Câhiliye toplumu ile İslâm toplumunun özellikleri ve sahip olduğu değerler karşılaştırıldığı zaman, Hz.Peygamber'in, ortaya koymuş olduğu

(13) İbn Hişâm, es-Siratü'n-Nebeviyye, Mısır 1936, II / 77 vd.

(14) İbn Sa'd, et-Tabakâtü'l-Kübrâ, Beyrut 1957, III / 116-122

(15) Bu konuda geniş bilgi için bkz: Ahmet Önkâl, "Asr-ı Saadette Mescidin Önemi ve Yaptığı Görevler". Diyanet Dergisi, Sayı: XIX-3, 1983, s.49-56.

(16) Suffa mektebinde yetişen ashab hakkında geniş bilgi için bkz.: Mustafa Bakır, Suffa Ashabı.Ist. 1984, s.51vd.

uygulamalarla -diğer tüm konularda olduğu gibi- eğitim ve öğretim konusunda da nasıl büyük bir atılım yaptığı açıkça görülecektir.

1 - Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Eğitim ve Öğretimi Yapılan İlim Dalları:

Hz.Peygamber'in vefatından sonra müslümanlar Hz.Peygamber'in halifesi olacak kişiyi seçerek onun başkanlığında bir araya geldiler. İşte, Hz.Ebubekir'in hilafetiyle başlayan ve Hz.Hasan'ın vefatına kadar geçen bu ilk döneme Hulefâ-i Râşidîn dönemi denmiştir. Bu dönem eğitim ve öğretim faaliyetleri açısından Hz.Peygamber döneminin bir uzantısı görünümündedir. Zira, Hz.Peygamber döneminde başlatılan uygulama ve faaliyetler bir çok yönüyle aynen o dönemde de devam ettirilmiştir. Biz bu uygulama örneklerini daha somut bir şekilde ortaya koymak amacıyla, eğitim ve öğretimi yapılan ilim dalları çerçevesinde önceki dönemde başlayıp Hulefâ-i Râşidîn döneminde de devam eden faaliyetler üzerinde kısaca durmak istiyoruz.

a - Okuma ve Yazma Eğitimi :

Kur'ân-ı Kerim'in, insanlığa hitap ettiği ilk surenin ilk âyetinin ilk kelimesi "Oku !" emridir.⁽¹⁷⁾ Cihanşümül bir dinin temel kaynağı olan kitabının nuzûlünün böyle bir emirle başlaması, üzerinde durulması gereken önemli bir konudur. Üstelik okuma yazma bilmeyen bir topluma gönderilen, ümmî bir Peygamber'e⁽¹⁸⁾ böyle bir emrin gelmiş olması meseleyi daha da dikkat çekici kılmaktadır. Yaratılışı icabı kemale doğru ilerlemeye mecbur olan insanoğlunun kurtuluşu için gelen bir kitabın,⁽¹⁹⁾ başlangıç olarak bu kelimeyi seçmesi müslümanlara ilmin ehemmiyetini duyurmada ilk tedbirdir. İlim, var olmak için gerçekleştirmeye mecbur olduğumuz gelişme için şartsa, ilim için de okumak şarttır. Yine Kur'ân'da okumak kadar yazmak konusuna da önem verildiği bilinen bir gerçektir. Çünkü yazı, medenî gelişmenin gerçek sebebi olan kültürel gelişmenin yegâne pratik vâsıtasıdır. Yazı sayesinde geçmişin ilmî birikimi bu güne ulaşmıştır.

Hz.Peygamber risalet görevinin başlangıcından itibaren etrafındaki insanlar arasında okuma ve yazmanın yaygınlaştırılması için tedbirler almıştır. O, ilk olarak sahip olduğu muallimlik vasfıyla okuma yazma bilen insanları toplum içerisinde yükselterek psikolojik olarak toplumu okuma ve yazmaya

(17) Alak 96:1.

(18) Müslim. Sıyâm, 15 ; Buhârî, Savm, 13.

(19) Bakara 2:2.

teşvik etmiştir. Diğer taraftan, gerek aile içindeki büyüklerin çocuklara, gerekse toplumdaki ilim sahiplerinin çevrelerindeki insanlara öğretme mesuliyeti olduğunu ifade ederek, öğretimin yaygınlaştırılmasını sağlamaya çalışmıştır.⁽²⁰⁾

Hicretten sonra Medîne'de inşa edilen mescidin bir bölümü olarak yapılan ve İslâm'ın ilk üniversitesi diyebileceğimiz Suffa mektebinde, okuma ve yazma konusunda dersler verildiğini kaynaklarımız zikretmektedirler. Meselâ, Ubâde b. Sâmit, Suffa'ya muallim olarak tayin edilmişti ve hem Kur'ân hem de yazı öğretiyordu.⁽²¹⁾ Ayrıca, Abdullah b. Saîd b. el-Âs, Muallim Mirdâs ve Cübeyr b. Hayyeti's-Sekafî gibi muallimler de yazı öğretimiyle meşgul olmuşlardır.⁽²²⁾

Hz.Peygamber'in Mekke'den Medîne'ye hicretinden sonra Mekkeli müşriklerle yaptığı ilk savaş "Bedir" savaşıdır. Bu savaş müslümanların zaferiyle sonuçlandıktan sonra, Medîne'de savaş esirleri hakkında çeşitli görüşler ortaya atılmıştı. Bu olay, İslam Tarihi kaynaklarında farklı şekillerde nakledilmiş olmasına rağmen, genel çerçevesi itibariyle verilen karar ve ortaya konulan tavır, Hz.Peygamber'in okuma ve yazma konusundaki teşviklerinin bir göstergesi ve peygamberliğinin ilk dönemlerinden beri çalışıp çabaladığı eğitim seferberliğinin devamı olarak kabul edilmektedir. Zira esirler, dörtbin dirhem fideye ödedikleri ya da okuma yazma bilenlerin Medineli çocuklardan on kişiye okuma yazma öğrettiklerinde serbest kalacaklardı. Bu uygulamanın neticesinde Medîne'de okuma yazma bilenlerin sayısının arttığı belirtilmiştir.⁽²³⁾

Hz.Peygamber'in uygulamaya koyduğu bütün bu teşvik ve çalışmalar okuma yazma konusunda önemli mesafeler alınmasını sağlamıştı. Biz bütün bu uygulamaların Hulefâ-i Râşidîn döneminde de aynı şekilde devam ettiğini görüyoruz. Bir kurum olarak karşımıza çıkan Küttâb'lar, gerek o dönemde gerekse daha sonraki dönemde çocuklara Kur'ân eğitimi ve İslâm dini esasları ile okuma ve yazmanın öğretilmesi konusunda önemli görevler ifâ etmiştir. Hatta bu mektepler sadece çocuklar için değil büyükler için de hizmet görmüştür.

(20) Ahmet Çelebi, İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi, İst. 1983, s.35; Bu konuda geniş bilgi için bkz: Abdullah Özbek, Bir Eğitimci Olarak Hz.Muhammed, Konya. 1991, s.113.

(21) İbn Abdi'l-Berr, el-İstiâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb, Mısır, Thz., II / 374.

(22) Kettânî, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, Beyrut, Trz,I / 48.

(23) Bu konu ile ilgili olarak geniş bilgi için bkz: İbn Hişâm,es-Sıra, II / 295, III / 3 vd.; İbn Sa'd,et-Tabakât, II / 22; İbnü'l-Esir, el-Kâmil,II / 136. O dönemde bazı kadınların bile birbirlerine yazı öğrettiklerine dair haberler vardır. Meselâ : Hz.Peygamber, Şifâ Ümmü Süleymân b. Ebî Hasme'ye: "Hafsa'ya yazı yazmayı öğrettiğin gibi Nemle Efsununu da öğret" buyurmuştur. Bkz: İbn Hacer, el-İsâbe, Beyrut 1328, IV/34; İbnü'l-Esir, Üsdü'l-Ğâbe, Riyad, Thz., V / 162.

İbn Hazm'ın bildirdiğine göre: "Hz.Ebübekir'in ölümünden sonra Hz.Ömer halife olmuş ve bu sırada İran baştan başa fethedilmiş, Suriye, Mezopotomya ve Mısır'ın tamamı ele geçirilmiştir. Buralarda mescidler inşa edilmiş, mushaflar kopye edilmiş, ve insanlar Kur'ân okumuşlardır. Doğu ve batı mekteplerinde çocuklara yazı ve Kur'ân okuma öğretilmiştir."⁽²⁴⁾

Genel olarak ifade etmek gerekirse, ilk dönemlerde çocuklara dîni bilgiler, çeşitli yerlerde oluşturulan meclisler ve özellikle de ana baba tarafından verilirdi. O dönemde çocukların, sükûnet ve temizliğini bozar endişesi ile câmilerde eğitimi uygun görülmemiştir. Ancak buna rağmen Küttâb, okuma ve yazma eğitimiyle de özel yerlerde olduğu kadar câmi veya onunla yanyana hizmet vermeye devam etmiştir. Daha sonraki dönemlerde Kûfe'de Ebû Kasım el-Belhî'nin üçyüz kadar öğrenciye ders verdiği mektebi, bu konuda güzel bir örnektir. İslâm topraklarının gelişmesine paralel olarak, Küttâb'ların sayılarının da arttığı muhakkaktır. Öyle ki, her köyde dahi bir mektep bulunmuş, eğitim ve öğretim burada devam etmiştir.⁽²⁵⁾ Okuma ve yazma eğitimi konusuna verilen önem Hulefâ-i Râşidîn döneminde devam etmiş ve mesele daha sistemli daha planlı bir özellik kazanmıştır. Özellikle çocuklar için okuma-yazma eğitimi veren "Küttâb'lar İslâm topraklarının her noktasında hizmet veren bir kurum özelliğine sahip olmuştur.

b – Kur'an Eğitimi:

Kur'ân'ın nüzülünün ilk başladığı dönemin, yani Mekke döneminin eğitim ve öğretim faaliyetlerinin karakteristik özelliği nâzil olan Kur'ân âyetlerinin ezberlenmesi, yazılması ve gereğince amel edilmesi idi. İşte bunun için Hz.Peygamber Kur'ân'ın yazılmasına büyük önem vermiştir. Müslümanların yazıyı bilenlerinden görevlendirdiği vahiy katipleri, Hz.Osman, Hz.Ali, Übey b. Kâ'b ve Zeyd b. Sâbit idi. Konu ile ilgili rivâyet şöyledir : "Osman b. Affân ile Ali b. Ebî Talib Rasûlüllah'a vahiy yazıyorlardı. Bunlar bulunmadıklarında Übey b. Kâ'b ve Zeyd b. Sâbit yazıyordu."⁽²⁶⁾ İbn Abdilber bu konuda şu bilgiyi nakletmektedir: "Übey b. Kâ'b, Zeyd b. Sâbit'ten önce ve onunla birlikte Rasûlüllah'a vahiy yazanlardandı. Zeyd vahyin yazımında ashâbın en devamlısı idi. Übey olmadığı zaman Rasûlüllah, Zeyd'i çağırır o yazardı. Übey ve Zeyd vahyi Rasûlüllah'ın huzurunda yazıyorlardı."⁽²⁷⁾ Bunlardan başka vahiy

(24) Raşit Öymen. İslâmiyette Öğretim ve Eğitim Hareketleri, A.Ü.İ.F.D., XI 1963, s.67.

(25) Ziya Kazıcı. Ana Hatları ile İslâm Eğitim Tarihi, İst. 1983,s.22-23.

(26) Kettâni. et-Terâtibü'l-İdâriyye. Beyrut. Thz., I / 115-116.

(27) İbn Abdî'l-Berr. el-İstiâb, I / 50-51.

katiplerinden haber veren diğer bir rivâyet ise şöyledir: "Bu dört kişiden biri bulunmadığında vahyi, katiplerden hazır bulunan yazardı. Bunlar da Muâviye, Hâlid b. Saîd b. el-Âs, Alâ' b. Hadramî, ve Hanzala b. Rebî' idi. Abdullah b. Sâ'd b. Ebî Serh de vahiy katiplerindendi."⁽²⁸⁾ Hz.Peygamber bu şekilde yeni gelen vahiyleri huzurundaki vahiy katiplerine bizzat kendisi yazdırıyor idi. Bu yazdırma işi Kur'ân'ın muhafazasında çok büyük rol oynamıştır. İleride görüleceği üzere Hz.Ebübekir zamanında bu yazılı metinler toplanmış ve Kur'ân-ı Kerim bir kitap haline getirilmiştir.

Diğer taraftan, Hz.Peygamber, Kur'ân-ı Kerim'in yazılmasından başka onun okunmasına, ezberlenmesine, öğrenilip öğretilmesine de büyük önem veriyordu: "Sizin en hayırlınız Kur'ân'ı öğrenen ve öğretendir"⁽²⁹⁾ gibi bir çok hadislerinde bu konuyu özellikle teşvik etmiştir. Ashâb da Kur'ân eğitim ve öğretimine büyük önem vermişlerdir.

Hz.Peygamber, Medîne'de Kur'ân eğitimini bizzat kendisi idare etmiş, gerek Medîne'de gerekse taşradaki müslümanlara Kur'ân öğretiminin verilmesi için Kur'ân muallimleri görevlendirmiştir. Bunun bir çok örneklerini görmemiz mümkündür. Meselâ, Ubâde b. Sâmit Suffa'da hem Kur'ân hem de yazı öğretmiştir. Aynı şekilde Ebân b. Saîd b. el-Âs ve Ebû Ubeyde b. Cerrâh da Kur'ân muallimidirler. I. Akabe biatından sonra Medîne'ye gönderilen Mus'ab b. Umeyr'in görevi de oradaki müslümanlara Kur'ân ve İslâm dini esaslarını öğretmektir. Mus'ab'a Medîne'de "*Mukri*", (Kur'ân okutan)deniyordu.⁽³⁰⁾ Muâz b. Cebel, aynı görevle Yemen'e gönderilmiş, Mekke fethinden sonra da yine aynı görev için Mekke'de bırakılmış bir muallimdir. Bu şekilde Kur'ân eğitimi ile görevlendirilen diğer bazı sahâbîler ise şunlardır : Amr b. Hazm b. Zeyd el-Ensârî, Râfi' b. Mâlik el-Ensârî, Useyd b. Hudayr, Halid b. Saîd b. el-Âs...⁽³¹⁾ Bu örnekleridaha da çoğaltmamız mümkündür. Çünkü, Hz.Peygamber, yeni müslüman olan her kabileye, her topluluğa aynı şeyi yapmış ve bir muallim göndermiştir.

Kur'ân eğitimi, Hz.Peygamber'den sonraki Hulefâ-i Râşidîn döneminde, önceki döneme nazaran daha da artmış, sistemli ve planlı bir hale gelmiştir dememiz mümkündür. Çünkü devam eden fetihler ve yeni müslüman olan halkın sayıca artması bir yerde bunu mecbur kılıyordu. Bu nedenle

(28) İbn Abdi Rabbih. el-'İkdü'l-Ferîd, Kahire, 1962, IV / 161.

(29) Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân, 21 ; İbn Mâce, Mukaddime, 16.

(30) Kettânî, et-Terâtib, I / 42.

(31) Kettânî, et-Terâtib, I / 43-46.

Hız.Ebübekir'den başlayarak tüm halifeler bu konu üzerinde hassasiyetle durmuşlar ve Kur'ân eğitimini ihmal etmemişlerdir. Mescidlerde sürdürülen eğitim ve öğretim çalışmalarında ilk eğitim Kur'ân eğitimi olmuştur. Ebu'd-Derdâ'nın Dimeşk mescidinde her gün sabah namazından sonra başlayıp, öğle vaktine kadar devam ettiği Kur'ân dersleri meşhur olmuştur. O, buradaki eğitimine vefatına kadar devam etmişti.⁽³²⁾ Abdullah b. Abbâs'ın Mekke'de sayısız talebeye Kur'ân öğretmedeki gayretleri büyük olmuştur.⁽³³⁾ Abdullah b. Mes'ûd ise, Kûfelilerin hem kadı, hem müezzin hem de muallimleri idi. Orada devamlı olarak büyük bir talebe topluluğuna Kur'ân öğretmiştir. Bazı rivâyetlere göre İbn Mes'ûd'un Kûfe'de öğretimini idare ettiği talebelerin sayısı dörtbine ulaşmaktaydı.⁽³⁴⁾

Ebü Mûsâ el-Eş'arî'nin Kur'ân eğitimi yaptığı yer ise Basra idi. Basra câmiinde her gün, gün doğumundan öğle vaktine kadar Kur'ân öğretiyor ve ezberletiyordu. Talebeleri halkalar halinde oturtur ve her halkanın başına bir başkan koyarak eğitimi idare ettiği belirtilmektedir. Hz.Ömer'e yazdığı bir mektupta Basra halkından bir çok kimsenin Kur'ân'ı ezberlediğini bildirdiği zaman Hz.Ömer de kendisine takdir yazısı yazmıştı.⁽³⁵⁾

Kur'ân eğitiminin bu şekilde büyük bir hızla sürdürüldüğü Hulefâ-i Râşidîn döneminde, Kur'ân-ı Kerim'e bir büyük hizmet daha yapılmıştır. Bu da Kur'ân ayetlerinin toplanarak bir kitap haline getirilmesidir. Kur'ân'ın bir kitap haline getirilmesi, onun kaybolması gibi büyük bir tehlikenin yanısıra çeşitli bölgelerde müslüman olan farklı ırktan insanların Kur'ân'ı farklı farklı okumaları gibi bir durumu da bertaraf etmiştir. Öyle ki, Hz.Osman, Hz.Hafsa'nın yanında olan bu mushafı getirterek, çoğalttırmış ve çeşitli merkezlere göndererek, bunların esas alınmasını emretmiştir.⁽³⁶⁾ Bu hareketiyle de Hz.Osman, çeşitli bölgelerde farklı okuyuş ve anlamaları sona erdirerek,⁽³⁷⁾ Hz.Ebübekir'in Kur'ân'ı toplatması gibi büyük bir hizmet ifâ etmiştir.⁽³⁸⁾ İşte Hulefâ-i Râşidîn döneminde sürdürülen Kur'ân eğitiminin yanısıra, yapılan bu hizmet de bu dönemde yapılan önemli faaliyetlerden biri olmuştur.

(32) Ahmet Emin, Duha'l-İslâm, Kahire, 1964, II / 96.

(33) Zirikli, el-A'lâm.Beyrut, 1969, IV / 228-229 ; İbnü'l-Esir, Üsdü'l-Ğâbe, III / 192.

(34) Ahmet Emin, Duha'l-İslâm, II / 79.

(35) Kettâni,et-Terâtib, II / 280.

(36) Buhârî,Fedâilü'l-Kur'ân, 2-3.

(37) L. V. Vagleri, "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti, Çev: İlhan Kutluer, İst. 1988, I / 86-87.

(38) Subhi es-Sâlih,Kur'ân İlimleri,Çev:Said Şimşek,Konya 1983,s.65 vd.

c – Tefsir Eğitimi:

Tefsir hareketi Kur'ân'ın nâzil olmasıyla birlikte ve Hz.Peygamber'le başlamıştır. Kur'ân, Arapça olarak nâzil olmasına rağmen onunla muhatap olan insanlar kendi seviyelerine göre anlayabilmişler, anlayamadıkları kısımları ise bizzat Hz.Peygamber'e sormuşlardır. Bir peygamber ve bir muallim olarak gönderilen Hz.Peygamber de manası kapalı, anlaşılması güç âyetleri açıklamış ve ashâb'ına anlatmıştır. Hadis kaynaklarında "Tefsîru'l-Kur'ân" veya "Fedâilü'l-Kur'ân" bahisleri altında Hz.Peygamber'in bir çok tefsir örnekleri rivâyet edilmiştir.⁽³⁹⁾

Hız.Peygamber'den sonra tefsir sahasında en mühim rolü sahâbî almıştır. Hız.Peygamberin eğitimi altında yetişen bu muhterem insanların tefsir konusunda sahip oldukları iki özellik, sarsılmaz imanları ve âyetlerin nüzûl sebeplerini bilmeleri idi. Hız.Peygamber vefat edince feyz kaynakları kesilmiş ve Kur'ân'la karşı karşıya kalmışlardı. Hız.Peygamber'in sağlığında tefsir hareketinden kaçınan ashâb onun vefatından sonra bildiklerini açıklama hususunda kendilerine düşen payı yerine getirmekten geri durmamışlardır.⁽⁴⁰⁾

Diğer ilim dallarında olduğu gibi, tefsir konusunda da bütün ashâbın aynı bilgi seviyesine sahip olduğu düşünülemez. Onlardan bazıları bu konuda çok iyi bilgi sahibi iken diğer bazıları da tefsir konusuna hiç girmemişlerdir. Sahâbilerden 10'u tefsirde meşhur olmuşlardır. Bunlar: Hız.Ebübekir, Hız.Ömer, Hız.Osman, Hız.Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Abbâs, Übey b. Kâ'b, Zeyd b. Sâbit, Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Abdullah b. Zübeyr'dir. Bunlardan ayrı olarak tefsire dair rivâyetleri olan diğer sahâbiler ise, Hız.işe, Ebû Hureyre, Abdullah b. Amr, Abdullah b. Ömer, Câbir b. Abdillâh ve Enes b. Mâlik'dir.⁽⁴¹⁾ Hulefâ-i Râşidîn'den Hız.Ali'nin tefsir konusundaki rivâyeti diğer halifelerden daha çoktur. Bunun sebebi olarak da diğerlerinden daha çok yaşamış ve daha sonra vefat etmiş olması gösterilmektedir.⁽⁴²⁾

Hız.Peygamber'in vefatını takip eden yıllarda müfessir sahâbiler henüz hayatta iken, tefsir ilminin öğretimi hızlandırılmış ve tabiûn müfessirlerin yetiştirilmesine bilhassa önem verilmiştir. Bunun için de tefsir ilminin tadrîs edildiği ve her birinin başında büyük bir müfessir sahâbînin bulunduğu ilim

(39) Hız.Peygamberin Tefsir örnekleri için bkz.: İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, Ank.1988, I / 47 vd.

(40) Subhi es-Sâlih, Kur'ân İlimleri, s. 231.

(41) Süyûtî. el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân, Kahire, 1967, II / 187.

(42) Mehmet Sofuoğlu, Tefsire Giriş, İst. 1981. s.273.

merkezleri kurulmuştur. Bu merkezlerden olan Mekke'de, görev yapan şahâbî tefsir alanında şöhret olan Abdullah b. Abbâs'dır. Bu zat, Hz.Peygamberin; "Allah'im onu dinde fakih kıl ve ona te'vîli öğret" duasına mazhar olmuş⁽⁴³⁾ ve bu duanın bereketiyle İslâmî ilimlerde şöhret bulmuştur. Abdullah b. Abbâs, hayatı boyunca Kur'ân ve tefsir tadrîsine devam etmiş ve bir çok öğrenci yetiştirmiştir. Bunların önemlilerinden bazıları: Saîd b. Cübeyr, Mücâhid, İkrime, Tâvus, Atâ b. Ebî Rebâh, Saîd İbnü'l-Müseyyeb, Ubeydullah b. Utbe, Kasım b. Muhammed b. Ebî Bekr'dir.⁽⁴⁴⁾ Aynı şekilde Medîne'de tabiûna tefsir okutan müfessir sahâbî Übey b. Kâ'b'dir. Übey de Hz.Peygamber'in vefatından sonra başladığı tefsir eğitimine hayatı boyunca devam etmiş, Mescid-i Nebî'de oluşturduğu ders halkalarında önemli tefsir âlimleri yetişmiştir. Bunlardan bazılarının isimleri ise şöyledir: Zeyd b. Esleme, Ebu'l-liye, Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî ve diğer bazı müfessirlerdir.⁽⁴⁵⁾

Küfe ilim merkezinde tefsir dersleri veren yine önemli bir müfessir, sahâbeden Abdullah b. Mes'ûd'dur. Bu zat devamlı olarak Hz.Peygamber'in yanında bulunmuş olması nedeniyle Kur'ân, Tefsir, Kıraat, Hadis ve Fıkıh ilimlerinde şöhret kazanmıştır. Hz.Ömer'in hilafetinde Küfe şehrine görevlendirilmiş, orada kadılık ve beytü'l-mâl memurluğu yapmıştır. Hz.Osman zamanında da aynı yerde Kur'ân ve tefsir tadrîsine devam etmiştir. Küfe'de yüzlerce sahâbînin bulunmasına rağmen, tefsir ilmindeki dirâyeti ve kaabiliyeti sayesinde bu ilim merkezinin önderi ünvanını kazanmıştır.⁽⁴⁶⁾ Küfe'de İbn Mes'ûd'un ders halkasında önemli şahsiyetler yetişmiştir. Alkame b. Kays, Hasenü'l-Basrî ve Katâde bunlardan bazılarıdır.⁽⁴⁷⁾

Hulefâ-i Râşidîn döneminde, diğer İslâmî ilimlerde olduğu gibi tefsir ilminin de eğitim ve öğretimi bütün hızıyla devam etmiştir. Zira, yeni müslüman olan halklara Kur'ân'ın öğretilmesinin yanında onu anlayıp hayatlarına tatbik etmelerini tefsir ilmi sağlamıştır.

d - Hadis Eğitimi:

İslâm'ın ikinci kaynağı olan hadis, müslümanların Kur'ân'dan sonra rağbet gösterdikleri ikinci ilim dalı olmuştur. Çünkü, Hz.Peygamber'in hayatı,

(43) İbn Hanbel, I / 328 ; Neysâbü'rî, el-Müstedrek, Beyrut tsz., III / 533.

(44) Zehebî, et-Tefsîr ve'l-Müfessirün, Kahire 1961, I / 63.

(45) Zehebî, et-Tefsîr ve'l-Müfessirün, I / 144.

(46) İbn Sa'd, et-Tabakât. III / 150 vd.; İbn Hacer, el-İsâbe, II / 360-362 ; İbn Abdî'l-Berr, el-İstiâb, II/308-316.

(47) Zehebî, et-Tefsîr ve'l-Müfessirün, I / 118.

Kur'ân'daki emir ve buyrukların tatbikî bir ifâdesi olmuştur. Diğer bir ifâdeyle, Hz.Peygamber İslâm'ın nasıl yaşanacağını pratik hayatta müslümanlara göstermiştir. Bunun için de ashâb, hayatı boyunca Hz.Peygamber'i adım adım takip etmiş, onun sözlerini ve hareketlerini kaydetmişlerdir. Hadisin önemini ortaya koyan diğer bir ifâde bizzat Rasûlüllah'ın: "Size, kendisine sarıldığınız müddetçe asla sapıtmayacağınız iki şey bırakıyorum. Bunlar Allah'ın Kitabı ve Rasulünün sünnetidir"⁽⁴⁸⁾ ifadesinde yerini bulmaktadır.

Hadislerin topluma intikalini sağlayan sebeplerin ilki, hiç şüphesiz Hz.Peygamber'in bu konuda yapmış olduğu teşviklerdir. Zira O, çevresindekilere bir takım esaslar vaz ederken bunları güzelce öğrenip, başkalarına da öğretmelerini tavsiye etmiştir. "Bir âyet bile olsa benden (başkalarına) tebliğ ediniz"⁽⁴⁹⁾, "Siz benden işitiyorsunuz, sizden de (bir başkası) işitir, sizden işitenden de bir başkası duyar"⁽⁵⁰⁾ şeklindeki hadisler hep bu teşvikin sözlü ifâdeleridir. Hadislerin topluma intikalinin ikinci sebebi ise, sahâbînin bu konudaki azmidir. Yukarıda ifâde ettiğimiz Hz.Peygamber'in teşvikine uyan ashâb, büyük bir iştiyakla ondan görüp işittiklerini hem kendileri öğrenmiş hem de başkalarına nakletmişlerdir. Hz.Peygamber'i bir an bile yalnız bırakmayıp yanında olmuşlar ve kendisinden her konuda istifâde etmenin yollarını aramışlardır.⁽⁵¹⁾

Hz.Peygamber'in vefatından sonra müslümanların içine düştükleri bazı görüş ayrılıkları, İslâm toplumunu bir kargaşa ortamına düşürmüştü. İşte bu noktada sahâbî, Hz.Peygamber'in sağlığında olduğu gibi yine ona müracaat etmek suretiyle problemlerini çözme yoluna gitmişlerdir. Halifenin kim olacağı, Hz.Peygamber'in nereye defnedileceği,⁽⁵²⁾ Hz.Fatimâ'nın miras istemesi,⁽⁵³⁾ irtidat edenlere karşı mücadelenin nasıl olacağı⁽⁵⁴⁾ gibi önemli problemlerin çözümünde hadisler büyük rol oynamıştır.

İşte bu şekilde, müslümanların problemlerinin çözümünde başvurulan kaynaklar olarak Kur'ân ve sünnet, o dönemde eğitim ve öğretimin iki ana

(48) İbn Mâce, Menâsik. 84; Ebû Dâvûd, Menâsik, 56.

(49) Tirmizî. İlm , 13; İbn Hanbel, II / 159,202.

(50) İbn Hanbel. IV / 340.

(51) Bunun tipik bir örneği olan Ebû Hureyre şöyle demektedir : "Muhâcîr kardeşlerimiz çarşıda pazarda ticaretle, Ensâr kardeşlerimiz de mallarının başında çalışmakla meşgul oluyorlardı. Ebû Hureyre ise karın tokluğuna Hz.Peygamber'e hizmet ediyordu. Böylece onların görmediklerini görüyor, bilmediklerine şahid oluyordu.Bkz: Buhârî, İlm, 31 ; Tirmizî, Tefsir, 66.

(52) Tirmizî. Cenâiz, 33 ; İbn Mâce, Cenâiz, 65.

(53) Buhârî, Meğâzî . 3.

(54) Buhârî. İman, 18.

konusu olmuştur. Hz.Peygamber'in sağlığında iken sahâbînin hadis öğrenimi mescidde başladığı gibi yine bu müessesede devam etmiştir. Öğrenimin olduğu yerde eğitim de bulunacağı için, hadis eğitim ve öğretimi mescidde başlamış ve orada devam etmiştir şeklinde bir ifade yanlış olmasa gerektir. Câbir b. Abdillâh ve Übey b. Kâ'b'in Medîne mescidinde talebelerine hadis öğreten sahâbîlerden olduğu rivâyet edilmiştir.⁽⁵⁵⁾ Yine Ebû Hureyre'nin de, Cuma günleri mescidde verdiği hadis dersleri meşhurdur.⁽⁵⁶⁾ Hadis eğitim ve öğretimi içerisinde zikredebileceğimiz diğer bir önemli konu da "rihle"dir. İslâm topraklarının genişlemesiyle sahâbîler bütün bu topraklara dağılmışlardı. Hadisleri ilk ağızdan duymak için bu merkezler arasında yapılan ilim yolculuklarına "rihle" ismi verilmiştir.⁽⁵⁷⁾ Bu amaçla yapılan yolculuklar, hadislerin daha sağlam bir senetle rivâyet edilmesini sağlamanın yanında merkezler arasında ilmî bir dayanışmayı da ortaya çıkarmıştır.⁽⁵⁸⁾

e - Fıkıh Eğitimi:

Fıkıh, ilim olarak Hz.Peygamber'in üzerinde durduğu bir konudur. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi onun sağlığında müslümanlar, aralarında oluşan dînî, amelî, siyâsî problemleri bizzat Hz.Peygamber'e aktarmışlar ve çözüme kavuşturmuşlardır. Diğer taraftan Hz.Peygamber, etrafındaki insanları Kur'ân öğreniminin yanında fıkıh öğrenimi için de teşvik etmiştir.

Hz.Peygamber'in vefatından sonra oluşturulan ilim meclislerinde Kur'ân ve hadis yanında fikhî konuların da işlendiğini görüyoruz. Ebû Saîd el-Hudrî'nin bir rivâyetine göre ashâb beraberce oturdukları zaman fıkıhla ilgili konular üzerinde konuşurlardı.⁽⁵⁹⁾ Muhtelif belde ve merkezlere gönderilen ashâb, gerek vali gerek muallim olsun Kur'ân eğitiminin yanında fıkıh öğretmekle de vazifeli idiler. Çünkü vazifeleri arasında halka, helal ve haramı öğretme görevi de sözkonusu idi. Hulefâ-i Râşidîn döneminde bizzat fıkıh öğretimi için çeşitli bölgelere muallimler gönderildiğini de görüyoruz. Bunlardan biri, İmran b. Husayn'dır. Hz. Ömer onu Basra halkına fıkıh ilmi öğretmek için göndermiştir.⁽⁶⁰⁾ Abdurrahman b. Ğanm el-Eş'arî de⁽⁶¹⁾ onun tarafından Şam'a aynı ilmin

(55) İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, Beyrut 1325, II / 67.

(56) Neysâbü'rî, el-Müstedrek, I / 108.

(57) Buhârî, İlm, 27.

(58) Müctebâ Uğur, H. I. Asırda İslâm Toplumu, İst, 1980, s.93-94.

(59) Kettânî, et-Terâtib, II / 223.

(60) Zehebî, Tezkiratü'l-Huffâz, Haydarâbat 1955, I / 29.

(61) İbn Abdî'l-Berr, el-İstiâb, II / 850.

ta'lim ve tedrisi için gönderilmişti.⁽⁶²⁾ Bu zatın orada yürüttüğü eğitim sayesinde bir çok tabiün âlimi fıkıh ilmini ondan almışlardı.

Sahâbî fakihlerinin en meşhur ve en çok fetvâ sahibi olanları yedi kişidir. Bunlar: Hz.Ömer, Hz.Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Hz.işe, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Abbâs ve Abdullah b. Ömer'dir⁽⁶³⁾. Bunlardan sonra ikinci derece, yani fetvâ sayısı daha az olan sahâbîler ise, Ümmü Seleme, Enes b. Mâlik, Ebû Saîd el-Hudrî, Ebû Hureyre, Hz.Osman, Abdullah b. Amr, Abdullah b. Zübeyr, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Sa'd b. Ebî Vakkas, Selmân el-Fârisî, Câbir b. Abdillâh, Muâz b. Cebel, Hz.Ebûbekir, Talha, Zübeyr, Abdurrahman b. Amr, Imrân b. Husayn, Ubâde b. Sâmit ve Muâviye'dir.⁽⁶⁴⁾

Hulefâ-i Râşidîn bizzat kendilerinin vermiş oldukları fetvânın yanında, önemli gördükleri meselelerde, ilim sahibi sahâbîlerle istişare etmişlerdir. Meselâ, Hz.Ebûbekir; Hz.Ömer, Hz.Osman, Hz.Ali, Abdurrahman b. Avf, Muâz b. Cebel, Übey b. Kâ'b, Zeyd b. Sâbit, İbn Mes'ûd ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî ile istişarelerde bulunurdu.⁽⁶⁵⁾

Sonuç olarak ifâde etmek gerekirse, Hulefâ-i Râşidîn döneminde üzerinde durulan Kur'ân, Tefsir ve Hadis eğitiminin yanında, insanların günlük yaşantılarında karşılaştıkları bir takım durumlar karşısında, İslâm'ın ortaya koyduğu kaide ve kuralların toplamı olan fıkıh üzerinde de hassasiyetle durulmuş, eğitim ve öğretimin sürdürüldüğü her yerde diğer ilimler yanında bu ilme de geniş yer verilmiştir.

f – Diğer İlim Dalları:

Hz.Peygamber'le başlayan İslâm eğitim ve öğretimi gerek Hz.Peygamber döneminde gerekse Hulefâ-i Râşidîn döneminde topluma sunulan yeni dinin prensipleri ve o dinin kaynaklarının insanlara anlatılması ve öğretilmesi şeklinde tezahür etmiştir. Yukarıda ifâde ettiğimiz gibi bunlar da Kur'ân, tefsir, hadis ve fıkıh ilimleridir. Eğitim ve öğretim içerisinde büyük oranlarda bu ilimlere yer verilmesinde şaşılacak bir durum yoktur. Çünkü, yeni bir dînî-siyâsî oluşum olan İslâm'ın insanlara sunulması ve onlara öğretilmesi için eğitimi yapılan ilim dallarının bu amaca yönelik olması gerekiyordu. Bunun için de, Hz.Peygamber'in sağlığında olduğu gibi ondan sonraki otuz yıllık

(62) Zehebî. Tezkiratü'l-Huffâz, I / 51.

(63) İbn Kayyım. l'âmü'l-Muvakkîn, Beyrut, 1973, I / 12.

(64) İbn Kayyım. I / 12.

(65) İbn Sa'd. et-Tabakât. II / 350-351.

dönem içerisinde de bu ilimlerin dışındaki bir ilmin planlı eğitimine dair kaynaklarımızda herhangi bir rivâyet bulmak oldukça zordur. Ancak bizim sınırlı da olsa diğer bazı ilimleri sözkonusu etmemiz mümkün olacaktır.

Bu konuda ele alacağımız ilk ilim dalı edebiyattır. Daha önce de kısaca değindiğimiz gibi, Arap câhiliye toplumunun edebî yönden belli bir seviyesi vardı. Ancak, edebiyat şiir çerçevesinin dışına çıkmıyordu. Arap toplumunda yetişen önemli şairler, câhiliye döneminde olduğu gibi, daha sonraki dönemde de şiir söylemeye devam etmişler ve bunu çeşitli amaçlar için kullanmışlardır.⁽⁶⁶⁾ Bu devrin şairleri Kur'ân-ı Kerim ve onun üslûbundan etkilenmelerine rağmen câhiliye döneminin özelliklerini de devam ettirmişlerdir.⁽⁶⁷⁾

H.z.Peygamber'in gerek mescidde, gerekse diğer toplantılarda şiir okutturup dinlediği gibi, kendilerine şiirle sataşan insanlara şiirle cevap verilmesine müsaade ettiği de rivâyetlerde geçmektedir.⁽⁶⁸⁾ O dönemin önemli şairlerinden olarak, Hassân b. Sâbit, Abdullah b. Ravâha, Kâ'b b. Mâlik isimlerini zikredebiliriz. Bunlara ilave olarak Nâbiğâ el-Ca'dî, Kâ'b b. Züheyr, Zibrikân, Abbâs b. Mirdâs, Amr b. el-Âs ve Dırâr b. Hattâb'ın isimlerini de burada belirtmemiz yerinde olacaktır.⁽⁶⁹⁾ Hulefâ-i Râşidîn döneminde ifade edilen bu gibi şiir faaliyetlerinin dışında, ayrıca bir şiir veya edebiyat eğitimi söz konusu değildir.

Şiir dışında, sınırlı da olsa o dönemde siyer ve meğâzî çalışmalarından da bahsetmemiz mümkündür. 94/712 yılında vefat eden Urve b. Zübeyr'in siyer konusunda eser veren en eski müellif olduğu rivâyet edilmiştir. Aynı şekilde Ebân b. Osman (v.105/723) da siyerle meşgul olmuştur. Daha sonraki dönemlerde ise bu ilim dalı gelişerek devam etmiştir.⁽⁷⁰⁾

Halk arasında basit bir takım bilgilerin aktarımı şeklinde ortaya çıkan tıp ve astronomi ilmi de ancak Emevîler devrinden itibaren sistemli bir şekilde ele alınmıştır. Aynı şekilde, kimya ve felsefe gibi aklî ilimlerin yanında kelim gibi bazı dînî ilimler de Emevîler devrinden itibaren çeşitli dillerdeki eserlerin arapçaya tercümesiyle başlamıştır.⁽⁷¹⁾

(66) H.lbrahim Hasen. Tarihu'l-İslâm, Kahire,1964, I 7 506.

(67) H.lbrahim Hasen, Tarihu'l-İslâm, I / 507.

(68) Kettânî. et-Terâtib, I / 210-211.

(69) Kettânî. et-Terâtib, I / 211-212.

(70) H.lbrahim Hasen, Tarihu'l-İslâm, I / 513.

(71) H.lbrahim Hasen, Tarihu'l-İslâm, I / 510.

Sonuç olarak ifâde etmek gerekirse, Hulefâ-i Râşidîn dönemindeki eğitim ve öğretimin hemen hemen tamamı dîni ilimlere hasredilmiştir. Ancak, bunun yanında bir takım basit bilgiler de olsa, diğer bazı ilimler halk arasında devam etmiş ve varlığını sürdürmüştür.

2- Eğitim ve Öğretimin Sürdürüldüğü İlim Merkezleri

H.z.Peygamber vefat ettiği zaman, Arap Yarımadası hemen hemen tamamen İslâm toprakları hudutları içerisine girmişti. Fakat amaç Arap Yarımadası'nın müslüman olması değil, Allah'ın emir ve buyruklarının, cehalet denizinde yüzen insanlığa ulaştırılması davasıydı. H.z.Peygamber hayatı boyunca bunun için çalışmış ve uğraşmıştı. Hulefâ-i Râşidîn döneminde görev alan halifelerin hepsi onun yolundan giderek fetihlere önem vermişlerdir.

H.z.Peygamber, H. 9. yılın yaz ortalarında Bizans hududuna kadar Tebük seferini yapmış⁽⁷²⁾, H. 11. senede ise, yeni bir sefer hazırlığı için komutan Üsâme'ye gerekli talimatı vermişti⁽⁷³⁾. Ancak H.z.Peygamber'in vefatı, bu seferin tamamlanmasına imkan vermemişti. İşte, halifelik makamına geçen H.z.Ebûbekir, ilk iş olarak Üsâme ordusunu aynı amaçla yola çıkardı⁽⁷⁴⁾. Ancak, H.z.Peygamber'in vefatıyla çevre kabilelerde ortaya çıkan ridde (dinden dönme) olayları H.z.Peygamber döneminde başlatılan fetih hareketlerinin sürdürülmesini engellemişti. Bu nedenle H.z.Ebûbekir, içeride düzeni sağladıktan sonra ordu kuvvetlerini dışarıya sevketti. Ebû Ubeyde b. Cerrâh komutasında Humus'a, Amr b. el-As komutasında Filistin'e, Yezid b. Ebî Süfyân komutasında Dimeşk'e, Şurahbil b. Hasene komutasında Ürdün'e dört koldan ilerleyen bu kuvvetler⁽⁷⁵⁾, birbirlerine yardım ederek İslâm hudutlarını kısa bir süre içerisinde genişlettiler. 13/634 yılı sonlarında Dimeşk, 17/638. yılda ise Filistin, Ürdün, Suriye ve Lübnan dahil olmak üzere bütün Şam ülkesi müslümanlar tarafından fethedildi. Yine Râmâhürmüz, Sûs ve Tüster aynı yıl içerisinde ele geçirildi.⁽⁷⁶⁾ 20/641. yılda ise, Mısır fethedilerek kuzey Afrika'ya yapılacak seferlerin ilk adımı atılmış oldu. 22/643. yılda Azerbeycan,⁽⁷⁷⁾ 23/644'de Kirman, Sicistan ve Askalân⁽⁷⁸⁾ müslümanların eline geçti. Doğuda Çin'e doğru ilerlemeler devam ederken,

(72) Taberî.Tarih, Beyrut, Thz, III / 100-111.

(73) İbnü'l-Esir. el-Kâmil, Beyrut, 1965, II / 334.

(74) H.İbrahim Hasen. Tarihu'l-İslâm, I / 227.

(75) Taberî. Tarih. III / 343.

(76) Şibli.Asr-ı Saâdet, çev: Ö.Rıza Doğrul, sad: O.zeki Mollamehmetoğlu, İst, 1974, IV / 304.

(77) Taberî, Tarih, IV / 153.

(78) Taberî. Tarih, IV / 180.

27/647-648. senede kuzey Afrika, Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh eliyle fethedildi. Stratejik önemi daha o zamanlar anlaşılan Kıbrıs, 27/648 (28/649 veya 33/653-654'de olduğu da söylenmektedir) yılda müslümanların bir ikmal merkezi haline geldi.⁽⁷⁹⁾

Kısaca zikrettiğimiz bu fetih hareketleri Hz.Peygamber'in çok az sayıda bir insanla Mekke'den Medîne'ye hicret edip, orada ilk şehir devletini kurduktan sonra geçen otuz sene gibi kısa bir süre içerisinde İslâm'ın kazandığı zaferlerin neticesidir. Fetihler bundan sonra da devam etmiş, Maverâünnehir ve Harezm'in fethi 93/712 senesine kadar tamamlanmış, 96/714-715 senesinde ise, Çin hududuna gelinmiştir. Batıda ise, 92/711 senesinden itibaren Târik b. Ziyâd komutasındaki müslümanlar, Afrika sahillerinden, gemilerle İspanya'nın fethi için harekete geçmişlerdir.⁽⁸⁰⁾

İşte bu şekilde fethedilen bölgelerde, ashâb, ilk iş olarak bir mescid inşa etmiş ve derhal o bölge halkına İslâmî ilimleri öğretme gayreti içerisine girmişlerdir.⁽⁸¹⁾ Hz.Peygamber döneminde olduğu gibi, Hulefâ-i Râşidîn döneminde de, bu bölgelere, gerek eğitim ve öğretim için gönderilmiş, gerekse fetihlere katılarak fethedilen bölgelerde kalan sahâbîler yaptıkları eğitim ve öğretim faaliyetleriyle bir takım yeni ilim merkezlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır. İşte biz burada bu ilim merkezlerini ve orada görev alan muallim sahâbîleri incelemeye çalışacağız:

a – Medine:

Hz.Peygamber'in sağlığında olduğu gibi, ondan sonra da ilmî hareket ve canlılığını koruyan Medîne, âlim ve büyük sahâbîlerin ikâmet edip faaliyet gösterdikleri bir yer olmaya devam etmiştir. Hz.Ebübekir, Hz.Ömer, Hz.Osman, Hz.Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Zeyd b. Sâbit, Câbir b. Abdillâh, Ebû Saîd el-Hudrî, Übey b. Kâ'b, Ebû Hureyre, Abdullah b. Ömer, Ebû Huzeyfe ve Hz.işe gibi her birinin İslâmî ilimlerde hususî bir yeri olan sahabiler hayatlarının büyük bölümünü orada geçirmişler ve bir çoğu orada vefat etmişlerdir.⁽⁸²⁾ Meselâ bunlardan Zeyd b. Sâbit, Kur'ân ve sünnet ahkâmına vâkıf idi. H. 45 yılında vefat edinceye kadar Hulefâ-i Râşidîn döneminin, kazâ, fetvâ, kıraat ve ferâizle ilgili meselelerinde kendisine başvuru önemli şahsiyetlerden birisi idi.⁽⁸³⁾

(79) Taberî, Tarih, IV / 253.

(80) H.İbrahim Hasen, Târîhu'l-İslâm, I / 337.

(81) Talat Koçyiğit, Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar, Ank. 1988.s.96.

(82) İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Ğâbe, IV / 52,77,16 ; III / 376,256; İbn Sa'd,et-Tabakât, II / 358,362; III/84.

Mescidlerin birer medrese veya ilim müessesesi olarak hizmet gördüğü ve Mescid-i Nebî'nin hicretle birlikte kuruluşundan itibaren böyle bir hüviyete sahip olduğu göz önünde bulundurulursa, Hz.Peygamber'in vefatından sonra da bu âlim sahâbî topluluğunun idaresinde aynı hizmeti başarıyla yürüteceğinden şüphe edilemez. İşte, hadis ve fıkıh sahasında birer otorite olarak bilinen Saîd b. el-Müseyyib, Urve b. Zübeyr, İbn Şihâb ez-Zührî, Ubeydullah b. Utbe b. Mes'ûd, Sâlim b. Abdillâh b. Ömer, el-Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekr, Mevlâ b. Ömer lakabıyla tanınan Nâfi ve daha bir çok tabiûn nesli âlimler, yukarıda bazılarının isimlerini zikrettiğimiz sahâbîlerin dizleri dibinde yetişmişlerdir. Yine bunlar sayesinde Medîne, ilim merkezi hüviyetini uzun yıllar boyunca muhafaza etmiştir.

b – Mekke:

Hız.Peygamber, fethinden sonra Muâz b. Cebel'i Mekke'de bırakmış, Mekke halkına Kur'ân ve sünnet ahkâmıyla birlikte kıraatı öğretmesini ona emretmişti.⁽⁸⁴⁾ Muâz b. Cebel ile birlikte Mekke'de daha bir çok sahâbî yerleşmiş bulunuyordu. Bunlardan bazılarının isimleri şöyledir : Ebû Rabîa el-Mahzûmî'nin oğulları Ayyâş ve Abdullâh, Hâris b. Hişam, İkrime b. Ebî Cehl, Kâriu's-Sahâbî olarak bilinen Abdullâh b. Saîd el-Mahzûmî, Attâb b. Esîd ki, Hız.Peygamber'in Mekke'deki valisi idi, ve kardeşi Hâlid b. Esîd, Hakem b. Ebi'l-Âs, Osman b. Talha, Ukbe b. Hâris, Şeybe b. Osman, Safvân b. Umeyye, Ebû Mahzûra, Mutî b. Esved, Abdullâh b. Safvân, Süheyl b. Amr ve isimlerini saymadığımız diğer bir çok sahâbî.⁽⁸⁵⁾

Bir ilim merkezi olarak Mekke asıl şöhretini Abdullâh b. Abbâs'ın Basra'dan dönüşünden sonra kazanmıştır.⁽⁸⁶⁾ Abdullâh b. Abbâs'ın ders halkalarında önemli tefsir ve hadis alimleri yetişmiştir. Bunlardan biri onun Kur'ân tefsiriyle ilgili sözlerini rivâyet etmekle şöhret kazanan Mücahid b. Cebr,⁽⁸⁷⁾ birisi Mekke'nin zâhid ve fakihlerinden, aynı zamanda hac menâsikini en iyi bilenlerden olan Atâ b. Ebî Rebah⁽⁸⁸⁾ ki, bu zât Mescid-i Haram'da etrafına toplananlara fıkıh anlatır, hadis rivâyet eder ve dînî meseleleri öğretirdi.

(83) İbn Hacer, Tehzibü't-Tehzib, III / 399.

(84) İbn Hişam, es-Sıra, IV / 48 ; İbn Sa'd, et-Tabakât, II / 135.

(85) Neysâbü'rî, Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadis, Medine, 1977, s.192.

(86) Hal tercemesi için bkz.:Zirikli, el-A'lâm, Beyrut 1969, IV / 228-229 ; İbnü'l-Esir, Üsdü'l-Ğabe, III / 192.

(87) Zehebî, Tezkiratü'l-Huffâz, I / 92-93 ; İbn Hacer, Tehzibü't-Tehzib, X / 42.

(88) Zehebî, Tezkiratü'l-Huffâz, I / 98.

Diğeri ise pek çok sahâbîden ders almış, sonra İbn Abbâs'ın talebesi olmuş Mekke'nin meşhur fakih ve müftülerinden sayılan Tâvûs b. Keysân'dır.⁽⁸⁹⁾

Şurasını da unutmamak lazımdır ki, Mekke ve Medîne, bir hac ve ziyaret mahalli olmaları itibariyle İslâm aleminde ayrı bir yere sahip olmuşlardır. Her sene buralara gelen binlerce ziyaretçi arasında çeşitli ülkelerin fakih, müfessir ve muhaddislerinin de bulunması, bu iki şehirdeki ilim hayatının canlılığını muhafaza etmesini sağlayan başlıca amillerden birisi olmaktadır. Çünkü, bu şekildeki toplantılarda cereyan eden müzakerelerin çeşitli merkezler arasında ilimlerin karşılıklı olarak takviye, te'yid ve neşri yönünden büyük öneme sahip olduğu muhakkaktır.

c - Basra:

Basra, Hindistan ve İran tarafından vukû bulabilecek taarruzlara karşı gelmek için, 17/638. yılda Hint ve İran gemilerinin demir attığı limana yakın bir yerde Hz.Ömer'in emriyle kurulmuştu.⁽⁹⁰⁾ Basra'nın kurulmasına diğer bir sebep de, Araplar'ın büyük yerleşim birimlerinde yaşamaya alışık olmamaları ve hayvanlarını otlatmak için büyük merâlara ihtiyaç duymaları gösterilmektedir.⁽⁹¹⁾

Basra şehri, ilk kurulduğunda daha çok bir köye benzemekte idi. Burada ilk kez bir câmi yapıldı. Câmînin çevresine hükümet binası ve mahalleler tesis edildi. Basra şehrinin kuruluşunun üzerinden kısa bir süre geçmesine rağmen İslâm dünyasının ticaret ve ilim merkezi haline gelmesi dikkati çeken bir husustur.⁽⁹²⁾ Daha sonra buraya yerleşen âlim sahâbîlerin Basra'nın bir ilim merkezi haline gelmesine büyük katkıları olmuştur. Basra'da kalan sahâbîlerin ilim yönünden en meşhurları şüphesiz Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Enes b. Mâlik'dir.⁽⁹³⁾ Hz.Ali'nin hilafetinde Abdullah b. Abbâs'ın Basra'ya vali olarak tayin edilmesinin de buranın ilmî yönüne büyük tesiri olmuştur. Burada kalan diğer sahâbîlerin isimleri ise şöyledir : Utbe b. Ğazvân, Imrân b. Husayn, Ebû Berze el-Eslemî, Abdullah b. Muğaffel, Ma'kıl b. Yes'âr, Abdurrahman b. Semûre, Hişâm b. mir, Ebû Zeyd el-Ensârî, Sâbit b. Zeyd, Amr b. Ahdâb, Muâviye b. Hayde, Kays b. Âsım, Ebi'l-Âs'ın oğulları Osman ve Hakem, Süleym b. Câbir ve diğerleri.⁽⁹⁴⁾

(89) Zehebî, Tezkiratü'l-Huffâz, I / 90.

(90) Şibli, Asr-ı Saâdet, IV / 377.

(91) H.İbrahim Hasen, Tarihu'l-İslâm, I / 517.

(92) H.İbrahim Hasen, Tarihu'l-İslâm, I / 517.

(93) Neysâbüri, Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadis, s.192.

Basra ilim merkezinde yetişen bir çok tabiün âlimlerinden bazıları ise şunlardır : Hasan el-Basrî, Muhammed b. Sîrîn, Eyyüb es-Sehtiyânî, Yunus b. Ubeyd, Câbir b. Zeyd, Hişam b. Hassân, Katade b. Duâme, Âsım el-Ahvel, Rufey b. Mihrân, Mutarrif b. Abdillâh ve tanınmış bir çok tabiün burada yetişen ulemâdandır.⁽⁹⁵⁾

d - Kûfe:

Basra'da su ve bataklıkların çok olması nedeniyle Araplar buranın havasına alışmamışlardı. Bu nedenle rutubetten uzak, havası sıhhat için daha elverişli bir başka şehir tesis etmeyi düşündüler. Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın direktifiyle Selmân el-Fârisî ve Huzeyfe b. el-Yemân Kûfe'nin yerini tesbit ettiler.⁽⁹⁶⁾ Halife Hz.Ömer de bu seçimi tasdik edince H. 17. yılının Muharrem ayında Sa'd b. Ebî Vakkâs ordusuyla buraya yerleşti. Şehrin yüksekçe bir yerine 40.000 kişiyi içine alabilecek bir câmiî inşa edildi. Hükümet merkezi, bir çok mahalle ve evlerin de inşasıyla şehir mamur hale gelmişti. Kûfe şehri Hz.Ömer devrinde bile o kadar yükselmişti ki, ona Ra'sü'l-İslâm (İslâm'ın Başı) deniliyordu. Kısa sürede gelişen Kûfe, ilim ve kültür yuvası haline gelmişti.⁽⁹⁷⁾

Kûfe'ye yerleşmiş olan sahâbîlerin ilim yönünden en meşhurları şüphesiz Hz.Ali ve Abdullah b. Mes'ûd idi. Ancak, Hz.Ali'nin Kûfe hayatı ilimden çok siyasete dönüktü. Vaktinin çoğunu harplerle geçiriyordu. Daha halifeliğinin başlangıcında Hz.işe ile Basra çöllerinde çarpışmak zorunda kalmış, bunu Muâviye ile olan çatışmaları takip etmişti.⁽⁹⁸⁾ Fakat bu çatışmalar sonunda ortaya çıkan Hâriciler⁽⁹⁹⁾ kadar hiç bir şey herhalde onu meşgul etmemiştir. Bütün bu meşgaleler onun ilim için zaman ayırmasına engel olmuştur.

Abdullah b. Mes'ûd'a gelince, bir ilim merkezi olarak Kûfe, varlığını ve şöhretini ona borçludur, denilebilir.⁽¹⁰⁰⁾ İbn Mes'ûd, ilk müslüman olanlardandır. Uzun müddet Hz.Peygamber'in hizmetinde bulunmuş, bu arada Kur'ân'ı hıfzetmiş ve tefsirini en iyi şekilde öğrenmişti. Yanında olması hasebiyle Hz.Peygamber'in sözlerini ve hareketlerini yakından görme ve öğrenme

(94) Neysâbüri, Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadis, s. 192-193.

(95) Neysâbüri, Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadis, s. 248-249.

(96) H.İbrahim Hasen, Tarîhu'l-İslâm, I / 518-519.

(97) Şibli, Asr-ı Saâdet, IV / 379,380

(98) Taberî, Tarih, V / 166 ; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, III / 201.

(99) Hariciler hk. geniş bilgi için bkz.: E.Ruhi Fığlalı, Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı, A.Ü.I.F.D. XXII/246 ; İbn Kuteybe, el-İmame ve's-Siyase, Beyrut, Thz, I / 133 vd.; Taberî, Tarih, V / 67 vd.

(100) Talat Koçyiğit, Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar, s.97.

imkanına sahip olmuştur. Halife Hz.Ömer onu, halkın eğitim ve öğretimi için Kûfe'ye göndermiştir.⁽¹⁰¹⁾

Abdullah b. Mes'ûd'dan başka Kûfe'ye yerleşen daha bir çok sahâbî vardır. Bunların en önemlilerinden bazıları şunlardır: Sa'd b. Ebî Vakkâs, Saïd b. Zeyd, Habbâb b. Eret, Sehl b. Huneyf, Selmân el-Fârisî, Huzeyfe b. el-Yemân, Ammâr b. Yâsir, Nu'mân b. Beşîr, Muğîre b. Şu'be, Cerîr b. Abdillâh el-Becelî, Abdullah b. Ebi'l-Evfâ, Eş'as b. Kays, Vâil b. Huçr, Semûre b. Cündeb, Ebu't-Tufeyl ve daha bir çok sahâbî... Bu sahâbîlerin hemen hemen hepsi Mekke ve Medîne'de yetişmiş, daha sonra Kûfe'ye yerleşmişlerdir.⁽¹⁰²⁾

Kûfe ilim merkezinde bu sahâbîler nezaretinde sürdürülen eğitim ve öğretim neticesinde tabiûndan önemli şahsiyetler yetişmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: Alkame b. Kays, Esved b. Yezid, Mesruk b. el-Ecdâ, Ubeyde b. Amr es-Selmânî, Hâris b. Kays, Amr b. Şerâhîl eş-Şa'bî, Saïd b. Cübeyr, İbrahim en-Nehaî, Sa'sa b. Sühân, Ebû Abdîrrahman es-Sülemî ve daha bir çok tabiûn âlimi. Bu arada, Hanefî mezhebinin imamı Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit'in de burada yetişen talebelerden birisi olduğunu unutmamak lazımdır.⁽¹⁰³⁾

e - Şam:

Şam'ın fethi Halife Hz. Ebûbekir döneminde başlayıp, Hz. Ömer döneminde tamamlanmıştı. H.14. yılın Recep ayında gerçekleşen fetihden sonra, Şam fethine katılan komutanlardan olan, Yezid b. Ebî Süfyân Halife Hz. Ömer'e, Şam halkının kendilerine Kur'ân'ı öğretecek ve fıkhıta bilgi verecek kimselere ihtiyaçları olduğunu yazmış, Hz. Ömer de oraya Muâz b. Cebel, Ubâde b. es-Sâmit ve Ebu'd-Derdâ'yı göndermiştir.⁽¹⁰⁴⁾ Muâz b. Cebel, sahâbînin ileri gelen âlimlerinden birisi idi. Hz. Peygamber hem İslâm'a davet etmesi hem de haram ve helali öğretmesi için Yemen'e birini göndermek istediği zaman Muâz'ı seçmiştir. İşte burada Şam'a gönderilen âlimler arasında yine Muâz'ı görüyoruz. Bütün bunlar Muâz b. Cebel'in ne derece âlim bir kişi olduğunun çok açık ifâdeleri olmaktadır.⁽¹⁰⁵⁾ Diğer iki sahâbî, Ubâde b. es-Sâmit ve Ebu'd-Derdâ'nın da yardımlarıyla eğitim ve öğretim faaliyetleri, Ubâde'nin Humus'ta, Ebu'd-Derdâ'nın Dimeşk'te ve Muâz b. Cebel'in de Filistin'deki çalışmaları, tabiûndan bir çok ilim adamının yetişmesine vesile olmuştur.

(101) İbn Hacer, el-İsâbe, IV/129-130; İbnü'l-Esir, Üsdü'l-Ğâbe, III / 256.

(102) Neysâbü'rî, Ma'rifetü Ulûmî'l-Hadis, s. 191.

(103) Zehebî, Tezkiratü'l-Huffâz, I / 168-169; İbn Kesîr, el-Bidâye, Beyrut, Thz, X / 107.

(104) İbn Hacer, el-İsâbe, II / 264 ; III / 426,427.

(105) İbn Hacer, el-İsâbe, III 426,427 ; İbnü'l-Esir,Üsdü'l-Ğâbe, IV / 376,378.

Bunlardan ayrı olarak Şam ilim merkezinde hizmet gören diğer sahâbiler ise şunlardır : Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Sa'd b. Ubâde, Şurahbîl b. Hasene, Hâlid b. Velid, Fadl b. Abbâs, Ebû Mâlik el-Eş'arî, Sevbân, Muâviye b. Ebî Süfyân, Vâsile İbnü'l-Eskâ', Abdullah b. Busr, Kâ'b b. Murre, Mikdâd b. Ma'dî, Şeddâd b. Evs ve daha bir çok sahâbî buradaki eğitim ve öğretime iştirak etmişlerdir.⁽¹⁰⁶⁾ Ebu'd-Derdâ da bu câmide eğitim ve öğretim faaliyetini devam ettiren bir sahâbî idi. Onun bu câmideki Kur'ân halkası bilhassa meşhurdur.⁽¹⁰⁷⁾

Burada sürdürülen eğitim sonucunda yetişen önemli tabiün âlimleri ise şunlardır : Ebû İdrîs el-Havlânî, Sâlim b. Abdillâh el-Muhâribî, Ebû Süleyman ed-Dârânî, Kabîsa b. Züeyb, Mekhûl b. Ebî Müslim, Raca' b. Hayve, Atâ b. Yezîd, Ebu'l-Ala', Bilal b. Ebi'd-Derdâ, Meymûn b. Mihrân ve diğerleri...⁽¹⁰⁸⁾ Daha sonraki tabakadan ve H.157 senesinde vefat eden meşhur fakih ve muhaddis el-Evzâî de burada yetişen imamlardandır.⁽¹⁰⁹⁾

f - Mısır:

Amr b. el-Âs'ın komutasındaki ordularla H.20. yılda fethedilen Mısır'a da diğer bölgelerde olduğu gibi pek çok sahâbî gelip yerleşmiş ve İslâm dini ahkâmını öğretmişlerdir. Mısır'da yerleşen sahâbilerin en meşhuru Abdullah b. Amr b. el-Âs'dır. Hz.Peygamber'den pek çok hadis işitmekle şöhret kazanan bu sahâbî, aynı zamanda işittiği hadisleri de yazıyordu. Onun bu şekilde yazarak meydana getirdiği "es-Sahîfetü's-Sâdıka" isimli hadis vesikası meşhurdur.⁽¹¹⁰⁾ Abdullah b. Amr sadece hadiste değil diğer ilimlerde de geniş bilgi sahibi idi. Bir rivâyete göre onun Tevrat'ı okuduğu⁽¹¹¹⁾ ve Süryânî dilini bildiği ifade edilmiştir.⁽¹¹²⁾

Abdullah, babası Amr b. el-s'in Muâviye tarafından Mısır'a vali tayin edilmesi üzerine bu ülkeye gelip yerleşmişti. Vefat edinceye kadar burada yaşayan Abdullah b. Amr, Mısır'daki ilmi tedrisatın başta gelen imamlarından olmuştur.⁽¹¹³⁾ Ondan başka Mısır'a gelip oraya yerleşmiş olan daha bir çok sahâbî vardır. Ukbe b. Âmir el-Cühenî, Hârice b. Huzâfe, Abdullah b. Sa'd b.

(106) Neysâbüri. Ma'rifet-ü Ulûmi'l-Hadis, s.193.

(107) Ahmet Emin. Duha'l-Islam, II / 96.

(108) Neysâbüri. Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadis, s.242.243.

(109) İbn Sa'd. et-Tabakât, VII / 185.

(110) İbn Sa'd. et-Tabakât, VII / 494.

(111) İbn Hacer. el-İsâbe. II / 351.

(112) İbn Sa'd. et-Tabakât, VII / 495.

(113) Zehebi. Tezkira. I / 41-42 ; İbn Hacer, el-İsâbe, II / 352.

Ebî Serh, Mahmiye b. Cez', Abdullah b. Hâris b. Cez', Ebû Basra el-Ğifârî, Ebû Sa'd el-Hayr, Muâz b. Enes, Muâviye b. Hudeyc, Ziyad b. Hâris, Mesleme b. Muhalled bunlardan bazılarıdır.⁽¹¹⁴⁾ Buraya gelen sahâbilerden pek çoğu burada kalmamış bile olsalar, kalanların çalışmalarıyla eğitim ve öğretim faaliyetleri devam etmiştir. Burada sürdürülen çalışmalar neticesinde pek çok tabiün uleması yetişmiştir. Burada yetişen bu zatlardan bazıları şunlardır: Mısır Müftü ve Muhaddisi Ebû Hayr Mersed b. Abdillâh, Yezid b. Ebî Hubeyb, Ömer b. Hâris, Abdullah b. Süleyman, Abdurrahman b. Şurayh, Hayve b. Şurayh ve Ubeydullah b. Ebî Ca'fer ...⁽¹¹⁵⁾

g - Diğer İlim Merkezleri:

Yukarıda saydığımız ve ayrı ayrı incelediğimiz altı ilim merkezi İslâm topraklarında oluşan ilim merkezlerinin en önemlileridir. Ancak, müslümanlara dinlerinin öğretildiği ve eğitim ve öğretim uygulamalarının devam ettiği, yerleşim birimleri bunlarla sınırlı değildir. Zira müslümanlar, Hz.Peygamber'in sünnetine uyarak fethettikleri bölgelere ilk olarak bir câmi yapmışlar ve o bölge halkını bu câmide eğitmek suretiyle câmileri birer eğitim ve öğretim müessesesi haline getirmişlerdir. Durum böyle olunca müslümanların fethettiği en büyük şehirden en küçük köyüne kadar bu hizmet götürülmüş ve ilim sahibi insanlar oralara yerleşerek müslümanlara dinlerini öğretmişlerdir. Ancak bütün bu bölgelerde görev alan âlimler ve yaptıkları çalışmalar hakkında bilgi sahibi olmamız imkansızdır. Çünkü bu şekilde faaliyetlerin sürdürüldüğü o kadar çok merkez vardır ki, kaynaklarımız ancak bunların büyük ve önemlileri hakkında bize bilgi sunmaktadırlar. Biz kaynaklarda bilgi verilen diğer bazı ilim merkezlerini de burada zikrederim.

İkinci dereceden ilim merkezleri olarak, Horasan, Cezîre, Yemen, Yemâme, Taif, Vâsıt, Bahreyn ve Medâyin'i zikredebiliriz. Bu merkezlere de çeşitli dönemlerde bazı sahâbiler yerleşmişler ve yöre halkına Kur'an, tefsir, hadis ve fıkıh gibi ilimleri öğretmişlerdir. Meselâ ; Adiy b. Amîra el-Kindî, Vâbisa b. Ma'bed el-Esedî, Velid b. Ukbe b. Ebî Muayt Cezire'ye⁽¹¹⁶⁾, Büreyde b. Husayb el-Eslemî, Hakem b. Amr el-Ğifârî, Kureyd b. Ebî Ramse, Kusaym b. Abbâs, Kays b. Sa'd b. Ubâde ise Horasan'a yerleşen sahâbilerdendir.⁽¹¹⁷⁾

(114) Neysâbüri, Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadis, s.192.

(115) Neysâbüri, Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadis, s.241-242.

(116) Neysâbüri, Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadis, s.193.

(117) Neysâbüri, Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadis, s.194.

Bu merkezlerde yetişen bazı tabiûn âlimlerinin isimlerini şu şekilde sıralayabiliriz. Hucr b. Kays, Dahhâk b. Firûz ed-Deylemî, Ebu'l-Eş'as, Mut'im b. Mikdâm, Amr b. Hubeyb, Şihâb b. Abdillâh Yemen'de⁽¹¹⁸⁾, Zamzam b. Cevs el-Yemâmî, Hilâl b. Sirâc el-Hanefî, Abdullâh b. Bedr, Ebû Kesir Zeyd b. Abdirrahman, Yahya b. Ebî Kesîr ve Abdullâh b. Yahya b. Ebî Kesîr Yemâme'de, Meymûn b. Mehrân, Amr b. Meymûn, Abdullâh b. Bişr, Halid b. Midân, Ebû Zahîrî, Sevr b. Yezîd Cezire'de, Ebû Haşim Yahya b. Dinâr, Half b. Havşeb, Awâm b. Havşeb, Tullâb b. Havşeb, Ebû Halid Yezid b. Abdirrahman, Sufyân b. Huseyn, İsmail b. Sâlim ve diğerleri Vâsıt'ta, Muhammed b. Ziyâd, Saîd b. Cübeyr, Osman b. Ebû Ravvâd, Azrâ b. Sâbit el-Ensârî ve kardeşi Muhammed b. Sâbit el-Ensârî, Yezîd b. Amr ve diğerleri ise Horasan'da yetişen önemli simalardandır.⁽¹¹⁹⁾

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse, eğitim ve öğretimi yapılan ilim dalları ile ilim merkezleri açısından ele aldığımız Hulefâ-i Râşidîn dönemi, eğitim ve öğretim açısından oldukça verimli bir yapıya sahiptir. Zira, gelişen ve genişleyen İslam toplumunun eğitimi gibi önemli bir husus ihmal edilmemiş ve Hz.Peygamber döneminde uygulamaya konulan faaliyetler gelişerek devam etmiştir. Siyâsî birtakım çalkantılara rağmen ortaya konulan bu gayreti, İslam Tarihi rivayetlerinin satır aralarından çıkarmamız mümkündür. Bu dönemdeki eğitim ve öğretimin diğer bir boyutu olan eğitim kurumları ve metodları konusunda yapacağımız diğer bir çalışma, bu dönemdeki eğitim ve öğretim faaliyetleri konusunda ikmal edici bir bilgi olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

Ahmed Emin, Duha'l-İslâm, Kahire, 1964.

Algül, Hüseyin, İslâm Tarihi, İstanbul, 1991.

Baktır, Mustafa, Suffa Ashabi, İstanbul, 1984.

el-Belâzürî, Ahmed b. Yahya, Fütûhu'l-Büldân, Beyrut, 1957.

el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, Sahîhu'l-Buhârî, Beyrut, Tarihsiz.

Buhl, F.R., "Kur'an", I.A. C: VI, s.1001, İstanbul 1971.

Cerrahoğlu, İsmail, Tefsir Tarihi, Ank., 1988.

Çelebi, Ahmet, İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi, Çev: Ali Yardım, İstanbul, 1983.

(118) Neysâbüri, Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadis, s.243.

(119) Neysâbüri, Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadis, s.243 vd. (Burada daha bir çok âlimin isimi zikredilmiştir.)

- Dayf, Şevki**, Asru'l-Cahiliyye, Kahire, Tarihsiz.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî**, es-Sünen, Suriye, 1969.
- Hamidullah, Muhammed**, İslâm Peygamberi, Çev: M.Saîd Mutlu, Salih Tuğ, İstanbul, 1969.
- Hasen İbrahim Hasen**, Tarihu'l-İslâm, Kahire, 1964.
- İbn Abdi Rabbih**, el-İkdü'l-Ferîd, Kahire, 1962.
- İbn Abdi'l-Berr**, el-İstiâb Fi Ma'rifeti'l-Ashâb, Mısır, Tarihsiz.
- İbn Hacer, Muhammed b. Ali el-Askalânî**, el-İsâbe Fi Teyizi's-Sahâbî, Beyrut, 1328.
- İbn Hacer**, Tezîbü't-Tehzîb, Beyrut, 1325.
- İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed**, Mukaddime, Beyrut, 1981.
- İbn Hanbel**, el-Müsned, Beyrut, Tarihsiz.
- İbn Hişam, Ebû Muhammed Abdülmelik**, es-Siratü'n-Nebeviyye, Mısır, 1936.
- İbn Kayyim el-Cevziyye**, l'âmü'l-Muvakkî'in, Beyrut, 1973.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fida' İsmail**, el-Bidaye ve'n-Nihaye, Beyrut, Tarihsiz.
- İbn Kuteybe**, el-İmâme ve's-Siyâse, Beyrut, Thz.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni**, Sünenü İbn Mâce, Kahire, 1952.
- İbn Sa'd, Muhammed**, et-Tabakâtü'l-Kübrâ, Beyrut, 1957.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Keram**, el-Kamil Fi't-Tarih, Beyrut, 1965.
- İbnü'l-Esîr**, Üsdü'l-Ğâbe Fi Ma'rifeti's-Sahâbî, Riyad, Tarihsiz.
- el-Kardavî, Yusuf**, Hz.Peygamber ve İlim, Çev: Dilâver Selvi, İstanbul, 1981.
- Kazıcı, Ziya**, Anahatları ile İslam Eğitimi Tarihi, İst., 1988.
- el-Kettânî, Abdülhayy**, et-Terâtîbü'l-İdâriyye, Beyrut Tarihsiz.
- Koçyiğit, Talat**, Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar, Ankara, 1988.
- Müslim b. Haccâc**, Ebu'l-Huseyn el-Kuşeyrî, Sahîh-u Müslim, Beyrut, Tarihsiz.
- en-Neysâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh**, Ma'rifet-ü Ulûmi'l-Hadîs, Medîne 1977.
- en-Neysâbü'rî**, el-Müstedrek, Beyrut Tarihsiz.
- Önkal, Ahmet**, "Asr-ı Saâdette Mescidin Önemi ve Yaptığı Görevler", Diyânet Dergisi, sayı: XIX-3, 1983, s.49-56.

- Öymen, Raşit**, İslamiyette Öğretim ve Eğitim Hareketleri, A.Ü.İ.F.D. s:XI, 1963.
- Öymen, Raşit-Mehmet Dağ**, İslâm Eğitim Tarihi, Ankara 1974.
- Özbek, Abdullah**, Bir Eğitimci Olarak Hz.Muhammed, Konya, 1991.
- Sofuoğlu, Mehmet**, Tefsire Giriş, İstanbul 1981.
- Subhi es-Sâlih**, Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları, çev: M.Yaşar Kandemir, Ankara 1986.
- Subhi es-Sâlih**, Kur'ân İlimleri, çev: M.Saîd Şimşek,Konya,1983.
- Suyûtî**, el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an, Kahire, 1967.
- Şiblî, Mevlânâ**, Asr-ı Saâdet (İslâm Tarihi), çev: Ö.Rıza Doğrul, sad: O.Zeki Mollamehmetoğlu, İstanbul 1974.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr**, Târîhu't-Taberî (Târîhu'l-Ümem-i ve'l-Mülûk), Beyrut Tarihsiz.
- et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ es-Sevrâ**, es-Sünen, Mısır,1964.
- Uğur, Müctebâ**, H. I. Asırda İslâm Toplumu, İstanbul 1980.
- Vagleri, L. W.**, "Râşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", Çev: İlhan Kutluer, İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti, C: I, s.86-87, İstanbul 1988
- ez-Zehbî, Muhammed b. Hüseyin**, et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn, Kahire,1961.
- ez-Zehbî**, Tezkiratü'l-Huffâz, Haydarâbat 1955.
- ez-Ziriklî, Hayruddîn**, el-A'lâm, Beyrut 1969.